

Biopolitisk beredskap

Den beteendevetenskapliga försvarsforskningens betydelse i den svenska krisberedskapen

FREDRIK BERTILSSON

Kungliga Tekniska Högskolan

Under efterkrigstiden gjordes stora satsningar på forskning för att förbättra det svenska försvaret. Historiska studier har främst undersökt den tekniska och naturvetenskapliga försvarsforskningen. Den här artikeln handlar om humanvetenskapen som utvecklade kopplingar till det civila försvaret. I artikeln undersöks det inflytande som beteendevetenskapen vid Försvarets forskningsanstalt (FOA) hade på den svenska krisberedskapen i slutet av 1900-talet.

Inledning

Kalla kriget genomsyrades av en föreställning om ett förestående krig eller större katastrof. Hoten var inte alltid kända och det var inte möjligt att med exakthet förutse vilka konsekvenser de skulle få eller hur ett effektivt skydd skulle byggas upp.¹ Forskning bedrevs inom en mängd områden för att förbättra försvaret och den militära kapaciteten. Stormakterna USA och Sovjetunionen var många gånger ledande i ett kunskapsökande där naturvetenskap, teknik och ingenjörskap prioriterades högt.²

Artikeln har granskats av två externa lektörer enligt modellen *double blind peer review*.

1. De hotbilder som dominerade i Sverige utreds bl.a. i Johan Eriksson, *Kampen om hotbilden: Rutin och drama i svensk säkerhetspolitik* (Stockholm 2004); Sverker Oredsson, *Svensk oro: Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets senare hälft* (Lund 2003).

2. Omfattande forskning finns, se t.ex. Naomi Oreskes & John Krige, *Science and Technology in the Global Cold War* (Cambridge, MA 2014); Elena Aronova & Simone Turchetti, *Science Studies During the Cold War and Beyond: Paradigms Defected* (New York, NY 2016); Audra J. Wolfe, *Freedom's Laboratory: The Cold War Struggle for the Soul of Science* (Baltimore, MD 2018); Hiroshi Ichikawa, *Soviet Science and Engineering in the Shadow of the Cold War* (London 2019).

Fredrik Bertilsson (f. 1978) är forskare vid Avdelningen för historiska studier av teknik, vetenskap och miljö på Kungliga tekniska högskolan. Han disputerade i idéhistoria 2017 på avhandlingen *Frihetstida policyskapande: Uppfostringskommissionen och de akademiska konstitutionerna 1738–1766* (2017). Artikeln ingår i ett projekt finansierat av Riksbankens Jubileumsfond.

E-post: fredrik.bertilsson@abe.kth.se

Vetenskaperna om människan var också betydelsefulla. Medicinska studier om det moderna krigets skador var grundläggande och beteen-
devetenskapliga undersökningar gjordes om hur människor påverka-
des av krig, hot och extrema situationer. Även antropologisk forskning
enrollerades i arbetet med att ta fram nya analyser om samhället och
människan i syfte att förbättra förmågan att mobilisera i kris och krig.³

Den svenska regeringens försvarspolitiska ambitioner om alliansfri-
het och neutralitet fordrade en ambitiös forskningsagenda. Försvarsva-
rets forskningsanstalt (FOA) bedrev en omfattande forskningsverksam-
het som var välförankrad i den internationella utvecklingen. Det fanns
bland annat upparbetade kontakter med RAND Corporation i USA.⁴
Historiska studier om den svenska försvarsforskningen har främst
intresserat sig för den tekniskt och naturvetenskapligt orienterade
kunskapsproduktionen. Tidigare studier har med förtjänstfulla resul-
tat exempelvis belyst FOA:s relationer till den svenska säkerhetspoli-
tiken, nya vapen- och försvarsteknologier samt militärindustrin.⁵ Den
humanvetenskapliga forskningen vid FOA har väckt betydligt mindre
intresse bland historiker.⁶ Humanvetenskapen innefattade bland annat

3. Se bl.a. David H. Price, *Cold War Anthropology: The CIA, the Pentagon, and the Growth of Dual Use Anthropology* (Durham 2016); Dustin M. Wax, *Anthropology at the Dawn of the Cold War: The influence of Foundations, McCarthyism, and the CIA* (London 2008); Peter Mandler, *Return from the Natives: How Margaret Mead Won the Second World War and Lost the Cold War* (New Haven, Conn. 2013).

4. Carl Gustav Jennergren, "Operationsanalys och den rådgivande funktionen: Några personliga minnen och kommentarer till utvecklingen vid FOA 1945–75", i Ann Kathrine Littke & Olle Sundström (red.), *Försvarets forskningsanstalt 1945–1995*, (Stockholm 1995) s. 22.

5. Wilhelm Agrell, *Vetenskapen i försvarets tjänst: De nya stridsmedlen, försvarsforskningen och kampen om det svenska försvarets struktur* (Lund 1989); Wilhelm Agrell, *Svenska förintel-sevapen: Utvecklingen av kemiska och nukleära stridsmedel 1928–1970* (Lund 2002); Wilhelm Agrell, Rickard Stankiewicz & Jon Sigurdson, *Svensk försvarsforskning i omdaning* (Lund 1992); Per Lundin, Niklas Stenlås & Johan Gribbe (red.), *Science for Welfare and Warfare: Technology and State Initiative in Cold War Sweden* (Sagamore Beach, MA 2010); Johan Gribbe, *Stril 60: Teknik, vetenskap och svensk säkerhetspolitik under det kalla kriget* (Stockholm 2011); Niklas Stenlås, "Rise and decline of Sweden's military-industrial complex", i Dieter H. Kollmer & Torsten Diedrich (red.), *Militärisch-Industrieller Komplex?: Rüstung in Europa und Nordamerika nach dem Zweiten Weltkrieg* (Freiburg 2015) s. 239–264.

6. Jag har själv bland annat undersökt betydelsen av historisk kunskap i förhållande till frågan om civilt motstånd och försöken att föra in en empiriskt bestämd människosyn som grund för planeringen av det civila försvaret: Fredrik Bertilsson, "Från få till folk: Införandet av en empiriskt bestämd människosyn i den svenska civilförsvarsplaneringen", i Linus Salö (red.), *Humanvetenskapernas verkningar: Kunskap, samverkan, genomslag* (Stockholm 2021a) s. 121–145; Fredrik Bertilsson, "The Swedish Defence Research Establishment (FOA) and the influence of historical knowledge on Swedish civil resistance policy", *Scandinavian Journal of History*, 46:4 (2021b) s. 550–569.

olika medicinska specialområden, ergonomi, psykologi och beteendevetenskapliga studier om militärers prestationer och beslutsfattande i extrema situationer. Forskning bedrevs också om det svenska samhällets organisation i extrema situationer. De humanvetenskapliga studierna hade militära användningsområden men vände sig under 1980- och 1990-talen allt tydligare till det civila försvaret. Forskarna bidrog bland annat till att utvärdera och planera krisberedskapsarbetet och särskilda räddningsinsatser.⁷

Målsättningen med den här artikeln är att skapa ny kunskap om den humanvetenskapliga försvarsforskningens betydelse i det civila försvaret och beredskapen mot kriser som främst hotade att drabba det civila samhället i Sverige i slutet av 1900-talet. Med ett antal statliga utredningar och publicerad FOA-forskning som främsta empiriska underlag är syftet med artikeln att undersöka betydelsen av FOA:s beteendevetenskapliga forskning i förhållande till den krisberedskap som tog form i Sverige slutet av 1980- och början av 1990-talen. Jag argumenterar för att denna forskning bidrog till etableringen av vad jag kallar en biopolitisk beredskap som tog form under slutet av 1900-talet och som avser en sammansättning av vetenskaplig kunskap om människans liv, hälsa eller beteenden och strategier för att förbättra skyddet mot kriser, krig eller extrema situationer.

Jag visar i artikeln att den beteendevetenskapliga försvarsforskningen bidrog till den statliga kunskapsproduktion som i slutet av och efter kalla kriget kopplade samhälleliga kriser till befolkningens beteenden och vad som kallades riskmedvetenhet. Det pågick en förändring där det civila försvaret inte längre orienterades främst mot krigsrelaterade hot. I stället utvecklades en beredskap mot kriser som skulle kunna drabba det civila samhället och den civila befolkningen i fredstid, det vill säga problem som uppstod till följd av exempelvis industriella olyckor, stora störningar i ström- och energiförsörjningen samt extrema väderlekar. Under 1990-talet skedde en ansvarsförskjutning där enskilda individers agens och ansvar i förhållande till den svenska krisberedskapen förtydligades medan det statliga ansvaret tonades ner.⁸ Den beteendevetenskap-

7. Leif Carlstedt & Lars Fredholm, "Beteendevetenskaplig forskning", i Ann Kathrine Littke & Olle Sundström (red.), *Försvarets forskningsanstalt 1945–1995*, (Stockholm 1995) s. 224–225.

8. Utvecklingen i den svenska krisberedskapen från mitten av 1990-talet till i dag har belysts i Carl Rådestad & Oscar Larsson, "Responsibilization in contemporary Swedish crisis

liga forskningens resultat placerades in i regeringsprogram som förde över både ansvar och agens till befolkningen i arbetet med att förstärka Sveriges beredskap och skydda liv samt upprätta ordning i en potentiell kris. Samtidigt riktade beteendevetenskapliga försvarsforskare tydlig kritik mot att planeringen av statliga insatser i kris byggde på bristfälliga kunskaper om det svenska samhället och befolkningens beteenden.

I forskning framgår de betydelseskilnader som finns mellan ord såsom kris, katastrof, risk, hot och extrema eller extraordinära händelser. Skillnaderna är viktiga för att förstå de grundsatser som olika insatser vilar på.⁹ Jag går inte djupare in i betydelseerna av de olika begreppen. Mitt primära intresse är att åskådliggöra hur den beteendevetenskapliga försvarsforskningen bidrog till att understryka vikten av människors ageranden vilket gjorde det till en sekundär fråga vilket slags händelse som hade inträffat eller hur den skulle klassificeras.

Med beredskap avses i den här artikeln alltså inte en specifik statlig organisation eller en enskild verksamhet för att hantera ett särskilt slags hot. I stället följer jag forskning och teori som betraktar beredskap som en regeringsstrategi och ett arbete med att organisera aktörer, verksamheter och tekniker för att upprätthålla ordning och skydda liv i en framtida kris.¹⁰ Beredskap ses närmare bestämt som vad Nikolas Rose och Peter Miller kallar för en politisk rationalitet som gör det möjligt att föreställa sig tillvaron på ett sådant sätt att särskilda företeelser kan underkastas politiska insatser.¹¹ En politisk rationalitet har både en normativ och en epistemologisk aspekt. Å ena sidan innefattas föreställningar om den politiska styrningens organisation, räckvidd och fokus, uppfattningar om vilka målsättningar som bör nås och med vilka medel. Å andra sidan inbegrips expertis och ett systematiskt kunskapssökande

management: Expanding 'bare life' biopolitics through exceptionalism and neoliberal governmentality", *Critical Policy Studies* 14:1 (2020) s. 86–105; Oscar Larsson, "Ansvarsförskjutning och liberal styrning i skapandet av krismedvetna medborgare", *Statsvetenskaplig tidskrift* 121:4 (2019) s. 599–626.

9. Nicklas Guldåker, *Krishantering, hushåll och stormen Gudrun: Att analysera hushålls krishanteringsförmåga och sårbarheter* (Lund 2009) s. 47–49.

10. Andrew Lakoff, *Unprepared: Global Health in a Time of Emergency* (Berkeley 2017) s. 20.

11. Begreppet om politisk rationalitet har bl.a. utvecklats i Nikolas Rose & Peter Miller, "Political Power Beyond the State: Problematics of Government", *The British Journal of Sociology* 43:2 (1992) s. 173–205. Nyligen har begreppet använts för att belysa de förändringar i beredskapspolitiken som skedde under senare delen av 1900-talet i USA: Stephen Collier & Andrew Lakoff, *The Government of Emergency: Vital Systems, Expertise, and the Politics of Security* (Princeton 2021).

som konstruerar särskilda objekt, populationer eller områden som möjliga att förändra genom särskilda interventioner.

Termen biopolitisk beredskap informeras vidare av teoribildningen kring begreppet biopolitik som utvecklades av Michel Foucault. Foucault daterar framväxten av vad han kallar biopolitik till slutet av 1700-talet, vilket enligt honom markerar en historisk transformation när det mänskliga livet blev ett huvudsakligt objekt för politiskt tänkande och handling.¹² Denna förändring kopplas till framväxten av moderna vetenskaper som enligt detta synsätt har möjliggjort alltmer sofistikerade politiska teknologier och insatser som har syftat till att styra, kontrollera eller öka livskraften hos särskilda befolkningsgrupper för att nå särskilda politiska mål.

Nikolas Rose och Paul Rabinow gör en distinktion mellan biomakt, som avser mer generella aspekter, och mer specifika former som de kallar biopolitik.¹³ Jag använder endast termen biopolitik. Enligt Rose och Rabinow tjänar teoribildningen kring biopolitik till att föra in i blickfånget ett fält som består av mer eller mindre systematiska försök att intervjera på den så kallade vitala karaktären av den mänskliga existensen.¹⁴ Ordet vital anspelar på att det mänskliga livet går att förändra eller om man så vill förbättra utifrån särskilda perspektiv. Mänskligheten kännetecknas just av att människor är levande varelser som kan tränas eller utvecklas men som också försämras och dör. Biopolitik inbegriper specifika strategier men även kontroverser om de former av kunskap, auktoritet och interventioner som anses önskvärda, legitima och effektiva.¹⁵

Även om detta slags politiska styrning kan gå långt utanför staten är det statliga aktörer som jag koncentrerar mig på. Den biopolitiska teoribildningen hjälper till att förtydliga att den svenska beredskapen inte endast har handlat om att skydda liv. Den har också inbegripit ett arbete med att ta fram nya analyser av samhället och kunskaper om människan som har använts för att förstärka eller odla befolkningens livskraft och förmågor i syfte att förbättra landets försvarsförmåga och kapacitet att hantera extrema situationer.

12. Det avslutande kapitlet i första bandet av Foucaults *Sexualitetens historia* är en startpunkt för teoretiserandet kring biomakt och biopolitik: Michel Foucault, *Sexualitetens historia Bd 1: Viljan att veta* (Göteborg 2002).

13. Paul Rabinow & Nikolas Rose, "Biopower Today", *BioSocieties* 1:2 (2006) s. 195–217.

14. Rabinow & Rose (2006) s. 196–197.

15. Rabinow & Rose (2006) s. 196–197.

Undersökningen sträcker sig från mitten av 1970-talet när Avdelningen för humanvetenskap (FOA 5) etablerades vid FOA men har tyngdpunkten på en utveckling från mitten av 1980-talet och framåt. Den så kallade Hot- och riskutredningen som tillsattes i början av 1990-talet har en viktig plats. Det var en statlig utredning som tillsattes för att utreda de hot och risker som svenska samhället stod inför, de nya kunskapsbehov som aktualiserades och de politiska styrningsformer som skulle krävas i det nya säkerhetslandskap som växte fram efter kalla krigets slut.¹⁶ Jag följer forskning som har visat att det har varit möjligt för forskare att etablera samarbeten med politiska beslutsfattare och avancera forskningens inflytande genom statliga utredningar.¹⁷ I utredningarna förtydligas argumenten för eller mot betydelsen av särskilda forskningsområden. Det statliga utredningsväsendet ses alltså som en arena där forskningsexpertis får utrymme att formulera problem och föreslå lösningar som påverkar det politiska beslutsfattandet. Min undersökning inriktas på den kunskapsproduktion genom vilken politisk styrning etableras och det inflytande som experter får på och genom den kunskapen. Experter på mänskligt agerande får även betydelse genom att koppla enskilda individers och andra aktörers beteenden till politiska målsättningar.¹⁸

Undersökningen görs i tre steg. För det första relaterar jag forskningen vid FOA om den svenska befolkningen och det svenska samhället till beredskapen för att hantera problem i vad som i artikeln kallas vitala system, det vill säga i vid mening de tekniska lösningar och infrastrukturer som samhället har blivit alltmer beroende av och som samtidigt

16. Mina empiriska exempel är hämtade från huvudbetänkandet som utredningen presenterade år 1995: SOU 1995:19. *Hot- och riskutredningen. Ett säkrare samhälle: Huvudbetänkande* (Stockholm 1995). Utredningen lämnade också delbetänkandena *Utan el stannar Sverige* (SOU 1995:20), *Staden på vattnet utan vatten* (SOU 1995:21), *Radioaktiva ämnen slår ut jordbruk i Skåne* (SOU 1995:22), *Brist på elektronikkomponenter* (SOU 1995:23) och *Gasmoln lamslår Uppsala* (SOU 1995:24). År 1993 presenterade utredningen delbetänkandet *Massflykt till Sverige av asyl- och hjälpsökande* (SOU 1993:89). Senare utvecklade Räddningsverket även ett riskscenario kring översvämningar: Räddningsverket, *Störtflod i Dalväven: Ett scenario* (Karlstad 1997).

17. Hur forskningen har förbundits med politiken genom det statliga utredningsväsendet åskådliggörs bl.a. i Per Lundin & Niklas Stenlås, "The Reform Technocrats: The Strategists of the Swedish Welfare State, 1930–60", i Joris Vandenriessche, Evert Peeters & Kaat Wils (red.), *Scientists' Expertise as Performance: Between State and Society, 1860–1960* (London 2015) s. 135–146.

18. Carol Lee Bacchi, *Analysing policy: What's the problem represented to be?* (Frenchs Forest, N.S.W. 2009) s. 25–26.

skapar nya sårbarheter. För det andra undersöks en förändring i samband med Tjernobyloolyckan. Jag lyfter fram den efterfrågan som fanns på beteendevetenskapliga studier i förhållande till katastrofen och att det etablerades en förståelse i den svenska försvarsforskningen för de utmaningar som samhället stod inför på basis av vad Ulrich Beck kallade för reflexiva risker. För det tredje zoomar jag in på betydelsen av FOA:s beteendevetenskapliga forskning i förhållande till Hot- och riskutredningen. Avsevärda förändringar skedde efter kalla krigets slut i och med att hotet om ett krig omvärderades. Befolkningens uppfattningar om risker och dess ageranden i kritiska situationer i det civila samhället i fredstid gjordes till ett huvudsakligt objekt för politiska insatser. Detta ses i förhållande till en utveckling där enskilda individers ansvar, agens och subjektivitet på ett nytt sätt kom i centrum inom flera politiska områden både i Sverige och utomlands.

Det sårbara samhället och vitala system

Det var en central uppgift under kalla kriget att bygga upp försvarsförmågan. Det svenska totalförsvaret omfattade alla insatser och resurser som var nödvändiga för att förbereda landet för krig. Totalförsvaret var ett svar på vad som kallades för det totala kriget: den typ av krigföring som utvecklades under främst andra världskriget och som drabbade hela samhället. Försvaret involverade i princip hela det svenska samhället och från officiellt håll poängterades att det var "hela folkets angelägenhet".¹⁹ Det svenska civila försvaret skulle skydda den svenska civilbefolkningens liv, hälsa och egendom. I centrum stod uppgiften att bygga upp en beredskap inför ett potentiellt krig och flyganfall mot försvarsmål, civilbefolkningen och kritisk infrastruktur. Exempelvis slog 1972 års försvarsbeslut fast att det civila försvaret skulle skydda befolkningen mot de sidoverkningar som konventionell krigföring mot militära mål skulle ge upphov till.²⁰

Försvarsforskningen skulle stödja utvecklingen av det svenska försvaret. FOA bildades 1945. Då slogs flera olika forskningsenheter som tillkommit under 1930- och 1940-talen samman. På ett formellt plan

19. SOU 1979:42, *Sverige 1978 års försvarskommitté: Vår säkerhetspolitik* (Stockholm 1979) s. 118.

20. Rune Dahln, "Totalförsvarets planering för skydd av befolkning, statsledning, produktion och kommunikation", i Gunnar Artéus & Herman Fältström (red.), *Totalförsvaret under Sveriges kalla krig: Sex föredrag* (Tyresö 2011) s. 47–60.

sågs försvarsforskningen som ett medel som skulle genomsyra alla delar av försvars- och säkerhetspolitiken. Den skulle bidra till att förbättra försvarsplaneringen, försvarsutrustning och stridsmedel samt bygga upp politikens intellektuella grund och legitimering.²¹ Den tekniska och naturvetenskapliga forskningen dominerade länge men kunskapsökandet utvidgades. Vid FOA bedrevs forskning bland annat inom områdena för planeringsmetodologi och operationsanalys, kemi, fysik, vapenteknologi, flygteknik, skeppsbyggnadsteknik, teleteknologi, radar, elektronik, atomfysik och skydd mot konventionella vapen och vad som då kallades ABC-vapen, det vill säga atomvapen och biologiska samt kemiska vapen.

Det fanns tydliga likheter mellan länder vad gällde ambitionerna om att bygga upp den medicinska vetenskapen. I exempelvis Kanada fördes under 1950-talet och framåt en diskussion som på flera sätt liknade den svenska. Även där stod de moderna vapnens destruktiva kapacitet i fokus. Medicinska professioner hade en nyckelroll i att vårda sjuka och skadade medan myndigheters och regeringens uppgift var att koordinera det civila försvaret och förbereda befolkningen inför ett potentiellt krig. Samtidigt förtydligades att medborgarna hade ett ansvar att hålla sig informerade om vad de skulle göra för att skydda sig själva.²² Den förståelse för beredskap som vägledde forskningsinsatserna vilade på att det inte gick att förutse med exakthet hur ett krig skulle utvecklas och vilka skador som skulle uppstå. Kunskapsproduktionen innefattade därför en mängd tänkbara scenarier och skadebilder som utvecklades i förhållande till den vapenteknologiska utvecklingen, strategiska förändringar och den internationella politiken.

I Sverige vidgades intresset för människan och mänskligt beteende successivt i relation till totalförsvarets utredning och uppbyggnad. I enlighet med förslagen från 1969 års försvarsforskningsutredning etablerades Avdelningen för humanvetenskap vid FOA år 1974.²³ Den humanvetenskapliga forskningen vid FOA var ett led i att förbättra den beredskap som skulle utformas för att skydda den svenska befolkningens

21. Agrell (1989) s. 12.

22. A. F. W. Peart, "The role of organized medicine in civil defence", *Canadian Medical Association Journal* 76:5 (1957) s. 365–369.

23. Utredningen presenterade två betänkanden: SOU 1970:54. *1969 års försvarsforskningsutredning: Forskning för försvarssektorn* (Stockholm 1970); SOU 1972:8. *1969 års försvarsforskningsutredning: Forskningen inom försvaret: Förslag till ny organisation för FOA, FFA, MPI och viss försvarsmedicinsk forskning* (Stockholm 1972).

liv och hälsa i händelse av krig eller kris. Forskningen innefattade bland annat olika medicinska specialområden såsom flyg- och navalmedicin, relationerna mellan människa och maskin, ergonomisk eller bioteknologisk forskning samt beteendevetenskap.²⁴ Även kulturteoretiska och historiska kunskaper utvecklades.²⁵ I samband med den omorganisation av det svenska försvaret som genomfördes under 1990-talet och nedskärningar vid FOA flyttade delar av den humanvetenskapliga och beteendevetenskapliga forskningen till nuvarande Förvarshögskolan och Karlstad universitet.

Försvarsforskningen förändrades i relation till bredare omvandlingar i samhället och politiken. Nya experter, hotbilder och styrningsformer kom in i diskussionerna om det svenska försvaret och befolkningens liv och hälsa. Enligt FOA:s ledning fick samhällsvetenskapen ett tydligare inflytande under 1970-talet och vad som sågs som relativistiska perspektiv fick fäste inom områden som tidigare nästan helt och hållet hade styrts av naturvetenskapliga och tekniska kunskapsintressen.²⁶ FOA studerade bland annat i vilka avseenden det moderna samhället kunde bli sårbart för ett angrepp på längre sikt. Det var inte endast hot från exempelvis fientliga stater som studerades. Även de risker som uppstod genom långsiktiga samhällsförändringar undersöktes.²⁷

Det nya kunskapssökandet ska ses i relation till en förändrad hotbild och totalförsvarets expansion. Under stora delar av kalla kriget betonades krigsrelaterade risker men analysen breddades. I början av 1970-talet, i samband med en relativ avspänning i de internationella relationerna, utvecklades en syn på hoten mot rikets säkerhet där civila risker fick större utrymme.²⁸ Försvarsutredningen år 1974 underströk att Sveriges försvar blev alltmer sammankopplat med både den nationella

24. Gunnar Ström, *Humanvetenskaplig forskning för totalförsvaret* (Stockholm 1982). Vikten av försvarsmedicinsk forskning och kompetens poängterades under hela efterkrigstiden och utreddes bl.a. i SOU 1962:34. *Försvarsmedicinska forskningsutredningen: Försvarsmedicinsk forskning i totalförsvaret* (Stockholm 1962).

25. Fredrik Bertilsson, "Borderline humanities: Culture, history, language and beliefs in Swedish defense research"; i Anders Ekström, Thomas Karlsruh & Hampus Östh Gustafsson (red.), *The humanities and the modern politics of knowledge: Historicizing the impact and organization of the Swedish humanities, c. 1800–2020* (Amsterdam kommande).

26. Göran Franzén, "Råd och dåd av FOAs analytiker", i Ann Kathrine Littke & Olle Sundström (red.), *Försvarets forskningsanstalt 1945–1995* (Stockholm 1995) s. 24–29.

27. Lennart Petterson, "Det moderna samhällets sårbarhet", *FOAtidningen* 13:4 (1975) s. 3–5.

28. Oredsson (2003) s. 188–200.

och den internationella utvecklingen. Samhället genomgick enligt detta perspektiv stora förändringar som kännetecknades av en växande komplexitet. På ett nationellt plan grep alltfler verksamheter och sektorer in i varandra och nya beroendeförhållanden uppstod. Försvarsutredningen drog slutsatsen att samhället hade blivit ”mer känsligt för störningar än tidigare”.²⁹

På internationell nivå blev enligt utredningen beroendet mellan länder större. Det uppstod nya möjligheter att förstärka politiska samarbeten, fredsinitiativ, handel och kulturella utbyten. Samtidigt gav de nya beroendeförhållandena upphov till nya sårbarheter. Nya typer av hot och påtryckningar aktualiserades i form av exempelvis ”militära åtgärder, aktioner mot civilbefolkningen eller handelspolitiska och ekonomiska sanktioner”.³⁰ Oljekrisen 1973/74 är ett exempel som tydligt illustrerade de problem som uppstod genom att Sverige var beroende av andra länder för att säkerställa samhällets energiförsörjning. Nya diskussioner fördes bland annat om hur Sverige skulle lagra olja för att kunna klara liknande kriser i framtiden.³¹

Befolkningens liv, hälsa och välbefinnande länkades till de system som var nödvändiga för att samhället skulle fungera vad gällde kommunikation och transporter och för att tillfredsställa människors behov av vatten, mat, mediciner, sjukvård, el och energi, bland annat. Stephen Collier och Andrew Lakoff beskriver en liknande utveckling i USA utifrån vad de kallar framväxten av *vital systems security*.³² Enligt dem har statliga myndigheter i USA åtminstone sedan det tidigare skedet av det kalla kriget fokuserat potentiella sårbarheter och störningar i de teknologiska, sociala och ekonomiska system som samhället vilar på. Myndigheterna har ägnat sig åt att säkerställa funktionen i dessa så kallade vitala system i händelse av katastrofer. System som på många punkter avsevärt har förbättrat de mänskliga levnadsvillkoren har samtidigt gett upphov till nya problem.

29. SOU 1976:5. 1974 års försvarsutredning. *Säkerhetspolitik och totalförsvar* (Stockholm 1976) s. 9–10.

30. SOU 1976:5 s. 9–10.

31. Camilla Eriksson & Jenny Ingemarsdotter, ”Bergkunskap i totalförsvarets tjänst: Om skifferoljans och bergumslagrings betydelse för Sveriges beredskap”, *Geografiska notiser* 77:4 (2019) s. 156–169.

32. Collier & Lakoff (2021) s. 9–10.

FOA bedrev under 1980- och 1990-talen forskning om det svenska samhällets sårbarheter, beroendeförhållanden och organisering i krig och kris för att förbättra beredskapen. Bland annat genomfördes ett forskningsprojekt som hette ”SKRIK – Samhället i krig och kris” mellan 1983 och 1989. Projektet involverade flera avdelningar vid FOA och olika aspekter av det svenska samhället och politiken undersöktes.³³ SKRIK lyfte fram nya sårbarheter och brister i de insatser som fanns för att skydda den svenska befolkningens liv och hälsa i nödsituationer. Åtgärder som uteslutande planerades på central nivå ansågs ineffektiva. I stället underströk forskare i SKRIK-projektet vikten av att förstärka det lokala engagemanget och människors handlingskraft.³⁴ Att ta tillvara på och använda invånarnas egna förmågor var enligt dessa forskare avgörande för samhällets beredskap eftersom ett krig sannolikt skulle medföra att olika regioner inom landet skars av från varandra och den centrala statsledningen.³⁵ Det gällde därför att vidareutveckla analysen av samhället och människors beteenden.

Studier som genomfördes vid den humanvetenskapliga avdelningen på FOA i början av 1990-talet pekade på att planeringen av det civila försvaret byggde på en bristfällig kunskap om det svenska samhället. Snarare än på empiriska studier byggde civilförsvarsplanerna enligt denna forskning på antaganden om den svenska befolkningens homogenitet, förutsägbarhet och stabilitet.³⁶ I stället betonade forskarna invånarnas heterogenitet, komplexitet och oförutsägbarhet och att de spänningar, olikheter eller oenigheter som fanns skulle förstärkas i extrema lägen. Att öka kunskaperna om mänskliga ageranden i krig och kris var ett led i arbetet med att skydda och förstärka befolkningens hälsa och livskraft utifrån de nya förutsättningar och svårigheter som samhällsutvecklingen gav upphov till. För att förbättra beredskapen behövdes enligt dessa

33. SKRIK-projektets syften och resultat beskrivs bl.a. i Maria Nyberg & Jan-Erik Svensson, *Samhället i krig: Studier i perspektivplaneringens fas A* (Stockholm 1984); Maria Nyberg, *SKRIK-projektet: Studier av samhället i beredskap och krig: En översikt* (Stockholm 1986); Maria Nyberg, *SKRIK-projektet: Studier av samhället i beredskap och krig: En översikt 1986–89* (Stockholm 1989). Jag har tidigare studerat SKRIK-projektet i förhållande till vad jag kallar för införandet av empirisk människosyn i planeringen av det civila försvaret: Bertilsson (2021a) s. 127–132.

34. Nyberg & Svensson (1984) s. 25, 28–29.

35. Nyberg & Svensson (1984) s. 15.

36. Liselotte Jakobsen & Jan Ch. Karlsson, ”Inledning”, i Liselotte Jakobsen & Jan Ch. Karlsson (red.), *Folk eller få? Läsobok om befolkningsfrågor i kris och krig* (Karlstad 1991) s. 7–10.

forskare bättre samarbeten mellan forskare och planerare där båda gruppernas expertkunskaper togs tillvara.³⁷

Tjernobylnkatastrofen och reflexiva risker i den svenska beredskapen

Tjernobylnkatastrofen 1986 ställde samhällets beredskap inför nya utmaningar. Flera nationella och internationella samarbeten sattes igång för att hantera risker och undvika kommande katastrofer. I Sveriges tillsattes bland annat en statlig utredning för att undersöka det svenska samhällets beredskap.³⁸ Utredningen hade ett omfattande avsnitt om behoven av ny kunskap. Den underströk vikten av fortsatt forskning inom en mängd områden såsom reaktorsäkerhet, spridningen och effekterna av radioaktiva ämnen i marken, näringskedjor och ekosystem, skillnader mellan olika årstider och geografiska olikheter ur strålnings-synpunkt samt möjliga saneringsmetoder. Enligt utredningen var en allmän kris- och katastrofforskning en viktig grund för den beredskap som fanns mot allvarliga olyckor. Den forskningen borde enligt utredningen innefatta "frågor om människors beteende i utsatta situationer och förmågan att fatta beslut under stress".³⁹

Forskare vid Avdelningen för humanvetenskap fick på utredningens förslag i uppdrag av Räddningsverket (SRV) att genomföra en studie om det rådande kunskapsläget och behovet av fortsatt forskning. Rapporten publicerades några år senare.⁴⁰ Den kom att få betydelse i Hot- och riskutredningen, vilket jag återkommer till i nästa avsnitt. Den efterfrågan som fanns på beteendevetenskaplig forskning pekar på den betydelse som tillskrevs kunskap om människors ageranden i arbetet med att bygga upp den svenska beredskapen. Teknisk expertis har länge haft en självklar och viktig plats i krishanteringssammanhang. Den expertisen leder insatser mot att bland annat identifiera orsakerna till katastrofer i syfte att försöka förutse, undvika eller förebygga extrema händelser.⁴¹

37. Liselotte Jakobsen & Jan Ch. Karlsson, "Avslutning", i Jakobsen & Karlsson (red.) (1991) s. III–116.

38. SOU 1989:86. *Utredningen om kärnkraftsberedskapen. Samhällets åtgärder mot allvarliga olyckor* (Stockholm 1989).

39. SOU 1989:86 s. 256.

40. Ann Enander, Gerry Larsson & Claes Wallenius, *Kris- och katastrofforskning: Programutredning* (Sundbyberg 1993).

41. Susann Baez Ullberg & Per Becker, "Katastrofriskreducering: Ett mångvetenskapligt forskningsfält och ett tvärsektorielt politikområde", i Susann Baez Ullberg & Per Becker (red.), *Katastrofriskreducering: Perspektiv, praktik, potential* (Lund 2016), s. 23–60.

Beteendevetenskapen ger i stället insikter om hur människor uppfattar säkerhet, risker, hot och kriser samt hur deras beteenden påverkas av och påverkar farofyllda situationer. Regeringsaktörer kan använda den kunskapen i utbildningsprogram, informationskampanjer eller andra aktiviteter för att förbättra beredskapen genom att försöka påverka hur människor beter sig före, under och efter kritiska skeenden.⁴²

FOA deltog i flera studier om den svenska befolkningens erfarenheter och upplevelser av Tjernobykatastrofen.⁴³ Forskningen pekade på nya aspekter av hur människors rädslor och attityder var avgörande för samhällets beredskap. De risker som nu kopplades till kärnkraften var inte nya men hade enligt forskarna länge överskuggats av militära hot. Forskningsresultaten visade att det fanns en större oro hos befolkningen för riskerna med kärnkraft efter olyckan i Tjernobyl än det gjorde före. De pekade på likheter mellan Tjernobykatastrofen och olyckan vid kärnkraftverket Three Mile Island utanför Harrisburg i Pennsylvania 1979 vad gällde de psykologiska konsekvenserna som kunde finnas kvar och påverka människors förmåga att hantera kriser under lång tid.⁴⁴ Vid FOA utvecklades sålunda kompetens för att ge vetenskaplig psykologisk rådgivning till en bred grupp aktörer som skulle bygga upp den svenska krisberedskapen.⁴⁵

Samma år som Tjernobykatastrofen inträffade publicerades Ulrich Becks *Risksamhället*. Beck presenterade en analys av den samtida samhällsutvecklingen där samhället enligt honom alltmer organiserades kring försöken att hantera risker som är inneboende i samhällets sätt att fungera. Becks betydelse i sociologisk, historisk och annan samhällsvetenskaplig samt humanistisk forskning är välkänd. Mindre bekant är att hans arbeten också fick betydelse i forskningen vid FOA som skulle stödja uppbyggnaden av den svenska krisberedskapen. Jan Ch. Karlsson som var sociolog och forskare vid FOA 5 fram till mitten av 1990-talet förde en diskussion om både Ulrich Becks och Anthony Giddens olika förståelser av risksamhället i förhållande till det svenska beredskaps-

42. Ullberg & Per Becker (2016) s. 28–29.

43. Bertil Mårdberg, Tom Lundin & Ulf Otto, "Psykiska reaktioner på Tjernobyl-olyckan: Kan sättet att hantera hot och oro förutsägas?", *FOAtidningen* 25:1 (1988) s. 22–25.

44. Mårdberg *et al.* (1988) s. 22.

45. Leif Carlstedt & Lars Fredholm, "Beteendevetenskaplig forskning", i Ann Kathrine Littke & Olle Sundström (red.), *Försvarets forskningsanstalt 1945–1995* (Stockholm 1995) s. 221–225.

arbetet.⁴⁶ Karlsson påpekade skillnader och likheter mellan Beck och Giddens. Viktigast i den här artikeln är att den akademiska diskussionen om risksamhället användes i den svenska försvarsforskningen för att peka på de nya beredskapsproblem som hade uppstått.

Begreppet risksamhället vilar på en distinktion mellan vad Beck kallar för risker i den första moderniteten å ena sidan och reflexiva risker eller risker i den andra moderniteten å den andra. Risker i den första moderniteten är enligt Beck fördelade över en begränsad yta och befolkning. De är möjliga att förutse på basis av tidigare erfarenheter. Genom att använda sofistikerade verktyg för riskanalys kan experter omvandla extrema händelser till kalkylerbara skeenden för att stödja den politiska ledningen i dess försök att förhindra skador. Risker i den andra moderniteten är i stället alltmer globala och kan inte härbärgeras inom särskilda områden eller regioner. På grund av den globala spridningen av risk anses inte insatser från enskilda stater tillräckliga, utan det fordras i stället nya samarbeten både inom och mellan länder. De globala riskerna är dessutom alltmer integrerade i vardagslivet. Exempelvis fick Tjernobylolyckan konsekvenser för livsmedel och amning. Risker i andra moderniteten produceras som ett slags sidoeffekter av den moderna industrin och teknologier och är sålunda inbäddade i samhällets funktioner. Utifrån dessa grundsatser pekade Karlsson på svårigheter som den svenska beredskapen stod inför:

De risker det handlar om – främst ekologiska och de som är förknippade med kärnvapen – är skapade av människan. De har en mycket stor intensitet och är hotande för miljoner människor, ja potentiellt sett för hela mänskligheten. Varken individer, organisationer eller ens stater kan kontrollera dem. Ingen har heller valt att leva med dem och det är svårt att hålla någon ansvarig för dem. Men vi som bebor risksamhället måste ändå leva med dessa risker.⁴⁷

Enligt denna analys borde alltså hela samhället förberedas inför en ny typ av problem. Det fordrades enligt detta synsätt både ny kunskap och

46. Jan Ch. Karlsson, "Risksamhället: Ett tema i modernitetens sociologi", i Ann Enander & Liselotte Jakobsen (red.), *Risk och hot i den svenska vardagen: Allt från Tjernobyl till skuren sås* (Karlstad 1996) s. 68–80. Texten skrevs medan Karlsson fortfarande var aktiv vid FOA men publicerades efter det att han slutat och var verksam som forskare och lärare vid dåvarande Karlstad högskola.

47. Karlsson (1996) s. 79.

politisk styrning. I beteendevetenskaplig forskning vid FOA i början av 1990-talet pekades tre huvudspår ut vad gällde de risker som samhället stod inför.⁴⁸ För det första gällde det etableringen av ett risksamhälle i enlighet med Becks definition där den högteknologiska utvecklingen skapade nya risker som var omöjliga att överblicka för dem som saknade specialistutbildning. För det andra fanns nya risker för intressekonflikter både inom och mellan länder. För det tredje fick vardagsnivån större betydelse. Människor skulle enligt de analyser som nu gjordes tvingas hantera vad som kallades för konkreta hot i vardagslivet för att förhindra att dessa skulle övergå i en större kris med mer allvarliga konsekvenser. Tjernobylnkatastrofen sågs som ett exempel på hur vad som tidigare av många hade setts som abstrakta risker med kärnkraft konkretiserades och måste hanteras i vardagen.⁴⁹

Tekniska kompetenser skulle enligt denna forskning spela en betydande roll för att förhindra och mildra konsekvenserna av olyckor och mänskligt lidande genom att bland annat förbättra teknologier och industriella processer. Politiska överenskommelser på alla nivåer och mellan länder skulle vara fortsatt viktiga. Betydelsen av beteendevetenskaplig expertis utvecklades i förhållande till ett beredskapsarbete som förtydligade inriktningen på människors ageranden, tankar och känslor. Samtidigt poängterades att de slutsatser som drogs var situationsbetingade och därför inte var generella utan rörde endast Sverige. Med tanke på att stora förändringar kunde ske på kort tid underströks också att analyserna och förslagen var färskvara.⁵⁰ Sålunda underströks vikten av ett fortsatt kunskapssökande om den svenska befolkningens ageranden i extrema situationer.

Riskmedvetande i fokus för beredskapen

De insatser som gjordes för att höja förmågan att skydda liv och hälsa samt förstärka livskraften hos befolkningen var grundläggande i det svenska beredskapsarbetet. Under 1990-talet skedde stora förändringar. Krigshotet tonades ner efter kalla kriget och nya analyser och insatser utformades. Människans beteenden och enskilda individers ansvar och

48. Lars Fredholm, "Tankegångar om myndigheters arbete med risk och säkerhet", i Enander & Jakobsen (red.) (1996) s. 81–83.

49. Fredholm (1996) s. 82.

50. Fredholm (1996) s. 83.

agens kom alltmer i fokus för den svenska krisberedskapen. Det är denna utveckling jag här valt att ställa i centrum i stället för att främst betona exempelvis de förändringar som skedde i analyserna av den internationella politiken eller nedmonteringen av det svenska försvaret.⁵¹ Genom den så kallade Hot- och riskutredningen bidrog den beteendevetenskapliga forskningen vid FOA till att formulera problem och föreslå lösningar eller möjliga insatser för den svenska krisberedskapen efter kalla kriget.

Hot- och riskutredningen var en av många statliga aktiviteter som sattes igång i samband med kalla krigets slut för att utveckla försvaret mot de nya risker som samhället stod inför. I utredningen stod riskerna i det så kallade fredstida samhället i centrum.⁵² Ann Enander och Stefan Lamnevik från FOA deltog i utredningens arbete. Enander var verksam som forskare vid Avdelningen för humanvetenskap på FOA. Utredningens avsnitt om forskning byggde på den rapport som Enander tillsammans med Gerry Larsson och Claes Wallenius vid FOA författat några år tidigare och som nämndes ovan.⁵³ I utredningen underströks vikten av fortsatta vetenskapliga studier om de flesta aspekter av kriser, risker, hot och katastrofer. Utredningen efterfrågade bland annat en vidareutveckling av befintliga metoder för att identifiera risker och nya metoder för att öka vad som kallades för riskmedvetenheten i samhället, samt kunskap om hur farliga ämnen i transportverksamheter och inom industrin skulle hanteras, hur utvärderingen av erfarenheter från olyckor skulle göras och hur kommunikationen fungerade mellan medborgare, medier och stat i extrema situationer.⁵⁴ Samtidigt betonades betydelsen av kunskapsutbyten och samarbeten mellan olika kunskapsaktörer såväl nationellt som internationellt. Främst behandlades dock det beteendevetenskapliga forskningsområdet.

Under andra halvan av 1900-talet har internationell beteendevetenskaplig forskning om risker och hot bland annat visat att den distinktion som vanligen görs mellan olika slags katastrofer inte är lika gångbar när det gäller människors beteenden eller reaktioner. Ortwin Renn hör till dem som anser att det i stället är olika sätt att beskriva, analysera och

51. Nedskärningarna i det svenska försvaret undersöks i Wilhelm Agrell, *Fredens illusioner: Det svenska nationella försvarets nedgång och fall 1988–2009* (Stockholm 2010).

52. SOU 1995:19 s. 3.

53. SOU 1995:19 s. 326; Enander *et al.* 1993.

54. SOU 1995:19 s. 325.

värdera risker som är avgörande.⁵⁵ Mänskliga ageranden bestäms alltså enligt denna forskning inte av vilken typ av händelse som har inträffat utan av andra faktorer. FOA:s beteendevetenskapliga forskning utvecklades i samma linje. Den visade att psykologiska faktorer var avgörande i kritiska händelser. I ett längre perspektiv eller i en utdragen hot- eller krissituation blev människors sociala villkor och sammanhang allt viktigare.⁵⁶ Individens olika förståelser för risker och hot betraktades följaktligen som en grundbult i krishanteringen. Enligt Hot- och riskutredningen måste en effektiv krishantering ta hänsyn till skillnaderna mellan hur olika grupper uppfattar risker:

Den subjektiva tolkningen av en situation är avgörande för varje människas reaktioner. Detta är grundläggande i praktiskt taget all modern stressteori. Individens tolkning bildar också utgångspunkt för förståelsen av individens handlande. Forskningen om uppfattning av risker och hot har tydligt illustrerat hur människor med sina varierande kunskaper och erfarenheter kan bedöma en risk- eller hotsituation mycket olika [---]. En underskattning av dessa subjektiva reaktioner kan leda till att samhället inte ger människor det stöd som dessa behöver.⁵⁷

Följaktligen formulerades ett problem grundat i beteendevetenskapliga forskningsresultat som betonade vikten av fortsatta studier och insatser som riktade sig just mot människors ageranden och skilda synsätt. Hot- och riskutredningen lyfte fram att forskningen hade visat att människor tenderade att överskatta förekomsten av "sällsynta men dramatiska olyckor" samtidigt som riskerna som var förknippade med mer frekventa olyckor i vardagen vanligen underskattades.⁵⁸ Det var därför av vikt att styra krisberedskapsinsatser mot de faror som mer sannolikt skulle inträffa. Utredningen avsåg "att öka medvetenheten hos myndigheter och andra om att de ska göra bedömningar av risker och hot – så att de kan vidta åtgärder som skyddar människor, egendom och miljö".⁵⁹

55. Renn är en av de namnkunniga personerna i den internationella forskningen om risk-perception och politisk styrning. I början av 1980-talet undersökte han bland annat uppfattningarna om riskerna kring kärnkraft: Ortwin Renn, *Risikowahmehmung der Kernenergie* (Frankfurt/New York 1984).

56. Lars Fredholm, "Beteendevetenskaplig försvarsforskning: Behov och betydelse ökar", *FOAtidningen* 30:1 (1992) s. 3–5.

57. SOU 1995:19 s. 327.

58. SOU 1995:19 s. 330.

59. SOU 1995:19 s. 18.

Det handlade inte om att skapa färdiga prioriteringsordningar baserade på forskning eller statistik. Snarare än att försöka skapa särskilda betenden i förhållande till specifika risker handlade det om att bygga upp en allmän beredskap genom att förbättra befolkningens förmågor att värdera risker och hot. Det inbegrep ett enskilt ansvar att reflektera över vilka risker som var och en utsattes för samt agera därefter.

Två huvudsakliga syften med samhällets åtgärder i extrema situationer poängterades i Hot- och riskutredningen. För det första skulle myndigheter och andra organ agera så effektivt som möjligt och begränsa konsekvenserna av de problem som hade uppstått. För det andra var målet att "värna enskilda människor och så långt möjligt stödja deras möjligheter att hantera sin egen situation".⁶⁰ Med hänvisning till empiriska studier ifrågasattes vad som ansågs vara en dominerande uppfattning i den svenska beredskapen: att människor som drabbas av svåra händelser är helt och hållet beroende av samhällets åtgärder. I stället förde utredningen fram uppfattningen att offentliga åtgärder borde planeras och organiseras för att "ta tillvara och stödja människors naturliga benägenhet att handla".⁶¹ Befolkningens förmågor och agens i svåra situationer underströks samtidigt som alltför detaljstyrda centralstatliga interventioner kritiserades. I de generella ställningstaganden som utredningen presenterade konstaterades att civila myndigheter skulle få en större betydelse i insatserna för att skydda befolkningens liv och hälsa när inte längre de krigsrelaterade hoten dominerade. Ett stort ansvar föll dock på enskilda individer:

De flesta människor har genom ökad allmän utbildning och effektivare information om hur var och en kan undvika risker blivit mer säkerhetsmedvetna än tidigare. Många vet att människan är den svaga länken och att de själva kan göra mycket för att minska skadorna.⁶²

Flera av de förslag som utredningen presenterade låg i linje med de beredskapsaktiviteter som sedan tog form. I försvarsutskottets betänkande 1996/97 betonades bland annat att regeringen borde använda olika medel för att förbättra riskmedvetandet hos befolk-

60. SOU 1995:19 s. 328.

61. SOU 1995:19 s. 328.

62. SOU 1995:19 s. 57–58.

ningen.⁶³ Enligt det synsättet skulle beredskapen inför svåra påfrestningar förbättras om den allmänna insikten om samhällets sårbarheter ökade. I den här artikeln ses det som en biopolitisk beredskap som tog form och som byggde på befolkningens och enskilda individers medvetande om risker där alltså människors tankar, känslor och agerande stod i centrum för det politiska arbetet. Den beteendevetenskapliga forskningen vid FOA bidrog till att göra den politiska orienteringen möjlig. Med det perspektiv som jag använder understryks att det ytterst är den individuella subjektiviteten som står i centrum för de politiska insatserna.⁶⁴ Människan blir enligt det perspektivet både objekt och subjekt i regeringsprogram som tar form utifrån föresatsen att främja liv och hälsa. Nya mänskliga subjektiviteter skapas i det politiska arbetet och nya sätt på vilka människor arbetar på sig själva och sina förmågor för att särskilda politiska målsättningar ska kunna uppnås.

De förändringar som sedan mitten av 1990-talet har skett i diskursen kring den svenska statens risk- och krishanteringsarbete har pågått parallellt med omdaningar inom flera andra politiska områden. Överföringen av ansvar från staten till enskilda individer är en central aspekt.⁶⁵ I krisberedskapen betonas enskilda individers ansvar samtidigt som myndigheterna har behållit en stor del av det formella beslutsfattandet. En liknande utveckling har uppmärksammats i den statliga krishanteringen bland annat i Frankrike.⁶⁶

Avslutning

Den svenska försvarsforskningen var under andra halvan av 1900-talet en del av de omfattande insatser som genomfördes för att bygga upp Sveriges försvar och beredskap. Beredskapen för att hantera krig och kris förknippas ofta med byggandet av skyddsrum, utvecklingen av skyddsutrustning, satsningar på sjukvård, infrastruktur eller stora informationskampanjer. Men beredskapsarbetet innefattade också nya analyser och förståelser av samhället och människan. Den kunskap som producerades

63. FÖU05:1996/97, *Försvarsutskottets betänkande. Beredskapen mot svåra påfrestningar på samhället i fred*. Betänkandet och den efterföljande debatten finns (opaginerat) på riksdagens hemsida, <www.riksdagen.se>.

64. Rabinow & Rose (2006) s. 197.

65. Rådestad & Larsson (2020); Larsson (2019).

66. Se Léo Bourcart, "The state can't do everything any more: Understanding the evolution of civil defence policies in France", *Resilience* 3:1 (2015) s. 40–54.

vid FOA bidrog till de processer som gjorde det möjligt att föreställa sig det svenska samhället och befolkningen som objekt för politiska insatser inom ramen för beredskapsarbetet. Forskningen på FOA utvecklades i förhållande till försvarspolitiken och dominerande förståelser av hot och risker, men också i relation till en bredare samhällsutveckling. I den historiska forskningen framgår att mycket är ogjort vad gäller att belysa försvarsforskningens betydelse i svenska staten och samhället. Genom att studera den humanvetenskapliga forskningen vid FOA har jag i den här artikeln blottlagt nya aspekter av försvarsforskningens betydelse för den svenska krisberedskapen under slutet av 1900-talet. Samtidigt har artikeln gett nya insikter om kunskapsförsörjningen i den svenska staten. Dessa resultat visar på det inflytande som expertis som utvecklades för att hantera försvarsfrågor hade i det civila samhället och politiken.

Artikeln belyser en utveckling i slutet av och strax efter kalla krigets slut. Jag har åskådliggjort betydelsen av den beteendevetenskapliga forskningen vid FOA i förhållande till att vad jag kallar en biopolitisk beredskap tog form. Det skapades nya sammansättningar av vetenskaplig expertis och insatser som skulle genomföras i syfte att skydda liv och hälsa samt öka befolkningens livskraft och förmågor för att förbättra landets kapacitet att klara av stora påfrestningar. I artikeln åskådliggörs en utveckling där kriser i fredstid fick allt större utrymme. Stora förändringar skedde i den hotbild som vägledde det svenska försvaret, försvarsforskningen och krisberedskapen efter kalla krigets slut. Samtidigt genomfördes förändringar i den statliga styrningen. Enskilda individers agens och förmågor sattes i fokus på ett nytt sätt i flera centrala politikområden. Krisberedskapen inriktade sig mot befolkningens beteenden. Befolkningens riskmedvetenhet betraktades som en grund i landets förmåga att hantera kriser.

Försvarsforskningen om befolkningens ageranden i extrema situationer var en del i det arbete som genomfördes för att förbättra beredskapen i förhållande till de nya villkor och utmaningar som samhällsutvecklingen skapade. Befolkningens liv, hälsa och välbefinnande kopplades till de system som utformats för att säkerställa distributionen av vatten, mat, mediciner, sjukvård, energi och mycket annat. Samtidigt som dessa så kallade vitala system bidrog till avsevärda förbättringar identifierade försvarsaktörer de nya sårbarheterna som uppstod. Särskilt i samband med Tjernobylyolyckan ställdes samhällets beredskap på prov. Begreppet

om risksamhället och reflexiva risker introducerades i försvarsforskningen och analyserna av de nya utmaningarna. I förhållande till de hot som nu prioriterades fick beteendevetenskapen en tydlig uppgift att skapa kunskap om människors reaktioner, förståelser och beteenden i förhållande till kriser och stora olyckor. Samtidigt bidrog forskningen vid FOA om det svenska samhället och befolkningen till att formulera den förståelse för risker och faror som vägledde krisberedskapen.

Den beteendevetenskapliga forskningen tillhandahöll teoretiska kunskaper och forskningsresultat som placerades in i en politisk styrning som förtydligade befolkningens ansvar och agens. FOA var del i den expertis eller kunskapsauktoritet som fick inflytande över den kunskap som skapades om människan och som skulle prioriteras i uppbyggnaden av den svenska krishantering. Samtidigt nedprioriterades annan kunskap. Formeringen av denna beredskapsexpertis ska alltså ses som en kamp om inflytande över den kunskap som vägledde de politiska insatserna. Forskare vid FOA bidrog till att göra den svenska befolkningens beteenden till fokus för den politiska styrningen, men de kritiserade också beredskapsplaneringen. Bland annat ifrågasattes grundläggande antaganden om befolkningens beteenden i kris som vägledde planerna. I stället för centralistiska program som enligt forskningen misslyckades med att aktivera lokala förmågor och handlingskraft förespråkades lokalt förankrade och initierade verksamheter.

Beteendevetenskaplig forskning om människor i krig och kris hade betydelse för militära verksamheter och försvarsarbetet i många länder under kalla kriget. Soldaters erfarenheter var ett viktigt forskningsområde men stora studier genomfördes även av civila befolkningars reaktioner i krig eller extrema lägen.⁶⁷ Det svenska sammanhanget skiljer sig från situationen på många andra platser bland annat på grund av det svenska totalförsvarets utbredning och den svenska neutralitetspolitiken. Endast ett fåtal länder i världen hade ett lika omfattande civilt försvar som Sverige. Forskning som fick inflytande i det svenska civila försvaret fick potentiellt sett stor betydelse i hela svenska samhället. Det inflytandet syns inte i forskning som uteslutande fokuserar de uppgifter som försvarsforskningen hade i det militära försvaret. Det pekar

67. Se t.ex. Scott Gabriel Knowles, *The disaster experts: Mastering risk in modern America* (Philadelphia 2011); Kathleen Tierney, *The social roots of risk: Producing disasters, promoting resilience* (Stanford, CA 2014).

på vikten av studier om det inflytande som försvarsforskningen och expertkunskaper som utvecklades för det svenska försvaret har haft. Det väcker bland annat frågor om de förhållanden mellan kunskap och politisk styrning som etablerades och det utrymme som fanns för forskarna att både kritiskt granska och påverka försvars- och beredskapspolitiken. Genom att studera försvarsforskningens roll utanför militären bidrar den här artikeln med nya insikter om FOA:s inflytande i Sverige och kunskapsförsörjningen i det civila försvaret och krisberedskapen.

Biopolitical preparedness: The impact of the behavioral science research of the Swedish National Defense Research Establishment (FOA) on Swedish crisis preparedness

During the post-war period, major research investments were made to improve military and defense capabilities both in Sweden and abroad. Much remains undone as to exploring the impact of the Swedish National Defense Research Establishment (FOA) on Swedish state and society. Historians have primarily explored the development and impact of technological and natural science research and its connections with e.g. the military industry. This article provides new insights into the societal and political significance of Swedish defense research by studying the human sciences at FOA. At the same time, new insights are gained on the knowledge provision in Swedish preparedness efforts. The aim of the article is to provide new knowledge about the influence of Swedish defense research on the Swedish civil defense and crisis preparedness in the late 20th century. The purpose of the article is to explore the significance of behavioral science research at the Department of Human Sciences (FOA 5) in relation to a process at the end of the Cold War in which crisis and preparedness were framed as problems pertaining to population behavior and risk awareness. The analysis is inspired by the theory and research on biopolitics, originating in the works of Michel Foucault. I examine the influence of FOA's behavioral science research in relation to what I call "biopolitical preparedness," which refers to an assemblage of research or knowledge about human life, health and behavior, and political governance. Empirically, the article explores Swedish governmental commissions (*statens offentliga utredningar*) and FOA reports.

Key words: preparedness, defense research, civil defense, behavioral science, crisis management